

OTÁZKA ZMYSLOVÝCH KLAMOV V TEÓRII POZNANIA

1. Odras ako podmienka existencie organizmu

Organizmus ako celok podriadený najvyššej koordinácii nervového systému sa behom svojho vývoja aktívne prispôsobuje prostrediu. Nervový systém, jeho najvyššia časť, hemisféry, sú orgánom, ktorým organizmus odráža objektívnu realitu a prispôsobuje sa jej. Podmienené reflexy umožňujú jemnejšie a presnejšie reagovanie na vplyvy vonkajšieho sveta, lepšie a adekvátnejšie prispôbenie sa rozmanitým životným podmienkam. V priebehu fylogenézy sa príslušné podmienené reflexy postupne menia v nepodmienené v súhlase s podmienkami prostredia. Tento proces prispôsobovania organizmu prostrediu sa deje dialekticky, na základe stálej interakcie reflexov, ktoré sú v neustálom boji a vzájomne sa vyvažujú v súhlase s podmienkami prostredia. I. P. Pavlov často hovoril o neustálom „boji“ reflexov. V mozgu „sa stále stretávajú nespočetné vplyvy vonkajšieho sveta“, „medzi rôznymi podmienenými reflexmi vedie sa neustály boj“. (I. P. Pavlov, *Poln. sobr. soč.*, III., 1., str. 240.) Mozog je podľa jeho slov orgánom, ktorý je špecializovaný na to, aby nepretržite uskutočňoval stále dokonalejšie a dokonalejšie vyvažovanie organizmu a vonkajšieho prostredia, orgánom pre zodpovedajúce a presné reagovanie na najrozmanitejšie kombinácie a kolísania javov vonkajšieho sveta.

Práve na základe tejto činnosti mozgu dostáva sa organizmus na vyššiu úroveň, získava väčšiu plasticitu, diferenciáciu, a integráciu oproti mechanizmu a stereotypii na nižšej vývojovej úrovni.

Prispôbenie sa organizmu prostrediu je podmienené práve reflexnou činnosťou nervovej sústavy, predovšetkým mozgových hemisfér, ktorá odráža vonkajší svet a adaptuje ho jeho podmienkam. Existencia organizmu vôbec je podmienená jeho prispôobením sa a toto zasa predpokladá správny odraz vonkajšieho sveta. Z tohto hľadiska je teda existencia organizmu sama najlepším dôkazom správnosti teórie odrazu.

2. Odlíšnosť procesu odrazu u človeka a u nižších organizmov

Odras objektívnej skutočnosti je teda primárnou podmienkou prispôsobovania sa organizmu prostrediu a teda aj priamo podmieňuje jeho existenciu. Rudimentárne prispôsobovacie procesy odohrávajú sa aj u najnižších organizmov a sú podmienené určitou formou odrazu. O odrase hovoríme teda aj u najnižších organizmov; odraz nie je funkciou čiste ľudskej, ale u človeka má kvalitatívne odlišný charakter. V čom tkvie kvalitatívna odlišnosť procesu odrážania objektívnej skutočnosti u človeka?

Produktom vývoja nervovej sústavy je vedomie človeka, ktoré sa objavuje po dlhom rade stupňov vývoja všeobecnej dráždivosti a citlivosti od difúznej cez uzlinovú až po trubicovú nervovú sústavu s mozgom ako riadiacim orgánom. Vedo-

mie sa objavuje ako špecifický rys, odlišujúci človeka od zvierat a prejavujúci sa prakticky v jeho činnosti. Výskumy psychológie a fyziológie ukazujú, že vedomie vzniklo postupným vývojom a že znamená najvyšší stupeň vývoja hmoty, mozgu človeka. Je prirodzené, že vedomie človeka podlieha zákonitostiam nielen biologickým, ale aj spoločenským. U človeka teda na rozdiel od nižších živočíchov prebieha proces odrazu vo funkčne odlišných nervových štruktúrach, ktoré sú podkladom uvedomelých psychických procesov, vedomia.

Poznávanie sveta sa deje prostredníctvom zmyslových orgánov, ktoré tvoria anatomický substrát pre recepciu zmien v prostredí, umožňujú tak prispôbenie sa organizmu prostrediu a tým aj jeho existenciu. Analyzátory umožňujú vznik, prevod a transformáciu najelementárnejších prvkov psychického života, pocitov. Pomocou nich poznávame okolný svet, pocity tvoria materiál pre zložitejšie duševné pochody, pre vnímanie, predstavy, myslenie a emočný život človeka. Podľa slov Lenina, inak ako prostredníctvom pocitov nemôžeme sa dozvedieť nič o formách pohybu ani o formách hmoty.

Vyššou formou poznávania, nerozlučne dialekticky spätou s pocitmi, je vnímanie, ktoré odráža nielen jednotlivé vlastnosti a znaky predmetov a javov vonkajšieho sveta, ale predmety a javy ako celky v ich komplexnosti. Vnímanie, ktoré je produktom zložitého a dlhého vývoja, prebieha na základe analyticko-syntetickej činnosti mozgu. Vnímanie samozrejme nie je len jednoduchým súčtom pocitov, ale predstavuje dokonalejšiu, úplnejšiu a hlbšiu formu odrazu objektívnej reality. Teoretickým základom a podstatou vedeckého chápania vnímania ako prostriedku poznávania skutočnosti je reflexná, odrazová teória činnosti mozgu. I. P. Pavlov chápal vnímanie ako odraz objektívneho sveta, umožnený veľmi vysokým stupňom analyticko-syntetickej činnosti mozgu.

Rozhodujúcim kritériom toho, či vnímané je skutočne odrazom objektívnej reality, existujúcej nezávisle na nás, je prax. Ako hovorí V. I. Lenin, naše vnemy a predstavy sú obrazmi vecí, ktoré existujú okolo nás. Preskúmanie týchto obrazov, oddelenie správnych od chybných dáva nám prax.

Hlavnou a rozhodujúcou okolnosťou, ktorá odlišuje proces odrazu u človeka a u nižších živočíchov, je existencia špeciálne ľudskej druhej signálnej sústavy, ktorá vznikla v priebehu dejín na základe spoločensko-historickej praxe ľudí ako špeciálne ľudský spôsob odrazu skutočnosti, kde slovo vystupuje ako signál signálov. Na základe prvej signálnej sústavy skutočnosti, uskutočňujúcej odraz na nižšej úrovni vývoja nervovej sústavy, došlo u človeka k doplneniu, zmene mechanizmov odrážania okolného sveta. Druhá signálna sústava sa vyvinula ako dôsledok spoločensko-pracovnej činnosti človeka a znamená vyšší stupeň odrážania skutočnosti. Celá psychika je produktom odrazovej činnosti ľudskeho mozgu. Existencia druhej signálnej sústavy skutočnosti umožňuje človeku nielen jemnejšie reagovanie a adekvátnejšie prispôbenie sa, ale aj aktívny charakter jeho činnosti, využívanie minulých skúseností a predvídanie.

Schopnosť odrážať vonkajší svet chápeme ako funkciu stále zdokonaľovanú dlhodobým vývojom, s prihliadnutím na jej fylogenetické i ontogenetické determinanty. Je samozrejme, že táto schopnosť sa vyvíja ako proces prispôbovania sa organizmu prostrediu. V ontogenéze prebieha vývoj schopnosti odrážania objektívnej reality na základe nepodmienené reflexnej činnosti, vytváraním príslušných podmienených reflexov. Tento vývoj prebieha v niekoľkých smeroch: vývoj analyzátorov samých, vývoj ich vzájomnej súčinnosti, zapojenie a rozvinutie funkcie myslenia.

Činnosť analyzátorov odráža skutočnosť, jej vzťahy a zákonnosti, pravda, do určitej miery. Hlbšie a plnšie odrážanie objektívnej reality je však podmienené myslením, ktoré je funkciou špeciálne ľudskej.

3. Zmyslové klamy

Anatomicke-fyziologické danosti našich zmyslových orgánov a spoločná skúsenosť spôsobujú, že svet sa javí všetkým ľuďom temer rovnako a že vnemy ako subjektívne obrazy objektívneho sveta sa v podstate kryjú s predmetmi a javmi vonkajšieho sveta, aj keď spomenuté anatomicke-fyziologické danosti nemusia byť rovnaké (sú ľudia s lepším, ostrejším zrakom alebo sluchom), môžu byť porušené (farboslepému sa javí svet v iných farbách) a pod.

Individuálne rozdiely v zobrazovaní vonkajšieho sveta a niektoré aktuálne „omyly“ (ilúzie) v procese poznávania objektívnej reality prostredníctvom primárnych senzorických dát viedli dávno k nastoleniu problému zmyslových klamov, ktoré nepochybne jestvovali a jestvujú dnes u každého človeka.

Už v dávnych dobách si človek v priebehu získavania svojich počiatkových poznatkov o svete a skúseností všimol, že zmysly mu vždy nepodávajú o skutočnosti spoľahlivé informácie. Nie je naším cieľom usudzovať z chronologického hľadiska na „historicky primárne“ zmyslové klamy, je však isté (ak berieme do úvahy zmyslové klamy v najširšom slova zmysle), že poznanie občasnej „nespoľahlivosti“ zmyslových dát bolo späté nerozlučne s praktickou činnosťou človeka. Takéto primárne formy zmyslových klamov v najširšom slova zmysle, späté úzko s jeho činnosťou (lov), mohli byť ilúzie, falošne interpretované vnemové štruktúry, vzniknuté na základe nejasných podnetov, či už optických alebo akustických, často pod vplyvom predstáv, fantázie, emócií a pod.

Problém zmyslových klamov je teda veľmi starého dáta a úzko súvisí s otázkou možnosti poznávania a poznania sveta, skutočnosti, ktorá nás obklopuje. Zmyslové klamy v najširšom slova zmysle dokazujú, že môžu existovať aktuálne omyly v procese poznávania objektívnej reality. Tento poznatok viedol v priebehu dejín ľudského myslenia k vytvoreniu mnohých agnosticistických smerov, k tvrdeniu, že ak sa nemožno úplne spoľahnúť na zmyslové dáta, nemožno svet poznávať alebo že toto poznanie je ohraničené a samo zmyslové poznávanie má teda za úlohu len akúsi schematickú orientáciu v obklopujúcom nás svete.

Pri používaní termínu zmyslových klamov nebudeme tu kompletne zaujímať vžitú hľadisko, triedenie a kritériá psychologické ani fyziologické, a to preto, že nám ide predovšetkým nie o zásadné triedenie zmyslových klamov samých alebo o zásadné vysvetľovanie ich mechanizmov, ale o preskúmanie ich významu v procese odrážania objektívnej skutočnosti.¹ Nedodržujeme tu teda v našej literatúre bežné vymedzenie pojmu zmyslových klamov, a to iba z dôvodov metodických. Zahrnieme teda pod pojem zmyslových klamov v najširšom slova zmysle nesprávne, inadekvátne alebo skreslené zmyslové dáta, ktoré sa nezhodujú viac alebo menej so skutočným stavom vecí a javov. Radíme teda pod pojem zmyslových klamov v najširšom slova zmysle aj to, čo tam pri presnom vymedzení problému v psychológii

¹ Konečne aj v terminológii samej niet dosiaľ jednoznačnej zhody medzi autormi. V sovietskej psychologickej literatúre sa napr. zaraďuje aj to, čo sa u nás zahrnuje pod pojem klamov opticko-geometrických a pod., pod spoločný názov ilúzie.

nezahrnujeme. Napríklad nedostatočné priestorové vnímanie u dieťaťa, neadekvátne vnímanie hĺbky v raných štádiách ontogenézy, a to preto, že z hľadiska aktuálneho poznávania reality ide tu v danej situácii tiež o nesprávny, neadekvátny vnem, teda v najširšom slova zmysle o zmyslový klam.

*

Vnímanie možno z hľadiska spoľahlivosti rozdeliť vo všeobecnosti — bez určitého ohraničenia — na adekvátne a neadekvátne. Neadekvátne, nesprávne, skreslené vnímanie môže mať jednak charakter všeobecný — to sú klamy, ktoré sa javia u všetkých ľudí rovnako, jednak charakter individuálny — sem patria klamy, ktoré sa nevyskytujú vždy a u všetkých ľudí rovnako a nemusia sa vôbec vyskytovať.

Najmä tie zmyslové klamy, ktoré majú všeobecný charakter, odjakživa sa používali v boji proti materializmu ako dôkaz nemožnosti správneho poznania. Najväčšiu kapitolu z nich tvoria klamy optické, pretože optický analyzátor je akýmsi „hlavným“ a spolu so sluchom nepochybne najdiferencovanejším analyzátorom, ktorý predovšetkým umožňuje aj samu základnú orientáciu v priestore. Opticko-geometrické klamy sú veľmi známe. Hovoríme o nich, keď vzniká vnem nezodpovedajúci priestorove objektívnej podnetovej konfigurácii. Najbežnejšie z nich sa dajú zaradiť do niekoľkých skupín. Priamky alebo pravidelné geometrické útvary, zaradené do iných priamkových sústav, zdajú sa meniť smer alebo vyzerať deformované. Veľmi častú skupinu klamov predstavujú nesprávne hodnotenia pomeru horizontálnych a vertikálnych čiar. Všeobecne preceňujeme priamku zvislú oproti vodorovnej, pretože vertikálny pohyb je pre oko obťažnejší ako horizontálny. Kolmá a šikmá priamka sa zdajú väčšie ako vodorovná priamka tej istej veľkosti. Výskumy napr. ukázali, že skutočný štvorec sa temer vždy pokladá za obdĺžnik a že dojem štvorca dosahujeme obdĺžnikmi. Všeobecným klamom je ďalej napr. preceňovanie hornej časti geometrických útvarov. Inú bežnú skupinu tvoria klamy relačné, ktoré vznikajú zaradením do rôznych celkov. (Napr. kruh zaradený medzi päť väčších kruhov sa bude zdať menší ako rovnaký kruh medzi piatimi menšími kruhmi.) Na inom princípe než opticko-geometrické klamy vznikajú tzv. klamy kontrastné, tiež veľmi bežné (šedý kruh sa javí rozdielne svetlý na čiernom a bielom pozadí), tzv. iradiácia bielej farby (biely štvorec na čiernom pozadí sa zdá väčší ako čierny štvorec na bielom pozadí).

Ostatné analyzátory nie sú také „bohaté“ na klamy ako analyzátor optický.²

Do skupiny klamov, ktoré nemajú všeobecný charakter a závisia na vzťahu jednotlivca k vnímanému, patria ilúzie. Vnímanie človeka je ovplyvnené a neobyčajne bohato podmienené celou jeho minulosťou, predstavami, pamäťou, pozornosťou, emóciami, myslením. Ako môžu napríklad predstavy spojené so strachom ovplyvniť vnímanie človeka a vyvolať ilúziu, vie každý nespělý človek, ktorý je v tme schopný považovať stromy, stĺpy, kríky za pohybujúce sa postavy a pod.

Zatiaľ čo ilúzie sú charakterizované tým, že majú vždy nejaký vonkajší podnet, ďalší (už patologický) druh neadekvátneho vnímania, halucinácie, na rozdiel

² Z klamov u taktilného analyzátora môže slúžiť ako príklad falošný vnem dvoch guľčiek, ktorý vzniká pri váľaní jedinej guľky o priemere asi 1 cm dvoma skríženými prstami. Z klamov u ostatných zmyslov sú dobre známe napr. klamy kontrastu pri zhodnotení tepla a zimy. Každý vie, že ak mal napr. ponorenú pravú ruku v horúcej vode a ľavú v studenej a potom obe ruky ponorí do letnej vody, bude sa pravej ruke zdať letná voda studenou, ľavej zas horúcou.

od ilúzií žiadneho vonkajšieho podnetu nemajú a sú už príznakom určitých chorobných stavov. Rovnako pareidolie, depersonalizácie a intoxikačné ilúzie a halucinačné fenomény vybočujú už z rámca normy. Osobitnú skupinu klamov zapadajúcich do nášho problému tvoria klamy, ktoré sú podmienené určitým vývojovým stupňom v ontogenéze (priestorové klamy u dieťaťa).

Príčiny zmyslových klamov v najširšom slova zmysle môžu mať svoj pôvod v nedostatočnom vývoji analyzátorov samých (klamy priestorové), v nedostatočnej súčinnosti analyzátorov — pri izolovanom pôsobení podnetu, na jeden analyzátor (najbežnejší príklad: klamy chuťové pri vylúčení čuchového analyzátoru), v nedostatočnom zapojení funkcie myslenia, ktoré je u človeka rozhodujúce (napr. klamy orientačné — keď po prebudení nevieme, kde sa nachádzame).

Zmyslových klamov je veľmi mnoho. Niektoré z nich sú už vysvetlené, ale sú aj také, podstatu ktorých ešte spoľahlivo nepoznáme. Je to preto, že sa tu stretávame s javmi neobyčajne jemnými a zložitými. Ale veda postupne odhaľuje a odhalí podstatu aj tých najzložitejších.

4. Podiel zmyslových klamov, základných zmyslových dát a myslenia na procese odrážania objektívnej reality vo fylogenéze a ontogenéze

Všimnime si teraz niektoré rozdiely vo vzťahu k zmyslovým klamom a ilúziám medzi „primitívnym vedomím“ a medzi vedomím na vyššej vývojovej úrovni, ako sa javí u dospelého, resp. civilizovaného človeka.

U primitíva i u dieťaťa majú najväčší podiel v poznávacích procesoch primárne zmyslové dáta, zatiaľ čo funkcia myslenia nie je ešte tak diferencovaná, primárne senzorické dáta (odhliadnime teraz od nedostatočného vývoja analyzátorov samých na určitom stupni ontogenézy) majú rozhodujúcu účasť pri poznávaní sveta. U človeka civilizovaného, na najvyššej vývojovej úrovni v „celkovom“ procese odrazu hrá väčšiu úlohu myslenie a kvantitatívne menšiu úlohu hrajú tam primárne údaje zmyslových orgánov samých (napr. primitív pri stavbe chatrče všetko vyskúša zmyslami — civilizovaný človek si to vypočíta).

V stálom zdokonaľovaní samého procesu odrazu má teda vzrastajúci podiel proces myslenia, zatiaľ čo primárne analyzátna funkcia zmyslová má prevažne charakter klesajúcej krivky. Dôkazom toho je neporovnateľne väčšia ostrosť zmyslová tam, kde má rozhodujúcu úlohu v kontakte človeka s prírodou — u primitíva. Každý vie, že sluch, zrak, čuch civilizovaného človeka neznesie porovnanie so zmyslovou ostrosťou primitíva. A predsa civilizovaný človek je na neporovnateľne vyššom stupni ako primitív. Z toho možno súdiť, že sama funkcia zmyslových orgánov, získavanie zmyslových dát nie je už u civilizovaného človeka v procese uskutočňovania stále plnšieho a hlbšieho odrazu skutočnosti relatívne natolko rozhodujúce, ale sú rozhodujúce interpretačné pochody a zapojenie funkcie myslenia, a tak aj význam zmyslových klamov samých má od primitíva k človeku na vysokej vývojovej úrovni charakter významne klesajúci.

Domnievame sa, že ak zavádzame do otázky zmyslových klamov vývojové hľadisko, bolo by nesprávne mechanicky vysvetľovať otázku vývoja zmyslov ako izolovaný proces zdokonaľovania odrážania objektívnej skutočnosti jednotlivými zmyslami v zmysle vývojovej tendencie ku stále fotografickejšiemu odrážaniu jednotlivých predmetov a javov vonkajšieho sveta.

Uvedme ešte jeden príklad: mnohí živočíchovia na nižšom vývojovom stupni

majú zmysly vyvinuté v súlade s tlakom životných podmienok oveľa lepšie ako človek (posunutie spektra na obe strany, schopnosť vnímať ultrazvuky atď.). Predsa je nepochybné, že zvieratá alebo divo žijúce kmene neodrážajú skutočnosť hlbšie ani plnšie ako civilizovaný človek napriek väčšej jemnosti a analyzacej ostrosti svojich zmyslov. Ak teda s postupujúcim vývojom hrajú základné zmyslové dáta kvantitatívne nižšiu funkciu a majú v celkovom procese odrazovania objektívnej skutočnosti menší podiel, musia hrať aj samé klamy týchto zmyslov u človeka na vyššej vývojovej úrovni menšiu úlohu.

Na primitívnom stupni vývoja ľudského duševna je myslenie ešte konkrétne, podmienené aj nedostatočným vývojom druhej signálnej sústavy skutočnosti; tam ešte názor a abstrakčné myslenie tvoria viac alebo menej, ale vždy nediferencovaný celok. Primitívne myslenie je úzko spojené so zmyslovou sférou, je predmetné, konkrétne, jeho charakter je skôr opisný než vysvetľovací. Zmyslové klamy majú tam teda aj väčší význam, pretože vysvetľovacia a korekčná funkcia myslenia nie je samozrejme natoľko možná.

Je samozrejmé, že spomínaná ostrosť zmyslov u primitíva sa vyvíja pod tlakom prostredia, je daná potrebami, životnými podmienkami. Väčšia zmyslová ostrosť u primitíva je podmienkou jeho existencie, jeho boja s prírodou a znamená teda príslušný stupeň vývoja odrazovej schopnosti najvyšších štruktúr jeho nervového systému. U človeka civilizovaného rovnaké okolnosti, t. j. tlak prostredia, potreby vyvolávajú zvýšenie diferencovanosti a zjemnenia jeho procesu myslenia, spôsobujú prehĺbenie a zdokonalenie jeho odrazovej schopnosti v súlade s podmienkami prostredia, s postupujúcim vývojom hmoty k stále vyšším a vyšším stupňom.

Proces odrazovania objektívnej skutočnosti prebieha stále hlbšie a plnšie, čo závisí na postupnom zdokonaľovaní myslenia. Zmyslové dáta, konkrétne myslenie u primitíva odrážajú skutočnosť, ale pojmy, abstrakcie ju odrážajú hlbšie. „... všetko vedomie, poznanie, myslenie je odrazom hmotnej skutočnosti. No ak je odrazom, nie je absolútnym odrazom; poznanie sa v historickej dialektike vyvíja a zdokonaľuje. Odraz či odzrkadlenie objektívnej skutočnosti v našom vedomí musíme teda ponímať historicky a dialekticky ako proces, ktorý vybieha z prvotných foriem myslenia k dokonalejšiemu chápaniu objektívnych zákonitostí sveta.“ (Hrušovský, *Niektoré otázky gnozeológie*, Bratislava 1953, str. 42.)

Aký priebeh má krivka významu zmyslových klamov v najširšom slova zmysle v ontogenéze? Z hľadiska nášho problému to, čo sa v uvedenom týkalo primitíva, týka sa do značnej miery, pravda, v odlišných formách, i dieťaťa.

Experimentálne výskumy rovnako ukazujú, že napr. aj geometricko-optické klamy, teda zmyslové klamy v užšom slova zmysle, uplatňujú sa u dieťaťa na raných štádiách ontogenézy v značne vyššej miere ako u dospelého.

Faktor skúsenosti, stále získavanie poznatkov spôsobujú, že v priebehu ontogenézy naučí sa človek „hodnotiť klamy ako klamy“ a tak postupom výchovy a nadobúdania poznatkov a skúseností má krivka významu zmyslových klamov charakter klesajúci (napr. aj dospelý vidí, že sa palica vo vode javí lomená alebo že sa koľajnice do diaľky zbíhajú a predsa tomu neprikladá vlastnosť reality). Faktor skúsenosti spôsobuje, že význam elementárnych zmyslových dát ustupuje na úkor myslenia — proces odrazu prebieha stále hlbšie.

Z uvedeného možno vyvodiť záver, že práve tak v priebehu druhového vývoja človeka, ako aj v priebehu ontogenézy postupne klesá tak význam základných zmyslových dát a ich podiel v procese odrazu objektívnej skutočnosti, ako aj zástož zmyslových klamov samých v tomto procese.

5. Korigovateľnosť zmyslových klamov a kritérium praxe

Zmyslové klamy sa týkajú predovšetkým určitých aktuálnych situácií, charakterizovaných niekedy aj izolovanou činnosťou určitého analyzátora a sú v ohromnej väčšine bezprostredne korigovateľné. Ak nás optický analyzátor informuje o nerovnakosti úsečiek Müller-Lyerovho klamu, my si môžeme úsečky bezprostredne odmerať a tak korigovať svoj aktuálny poznávací akt. Keď sa nám výška štvorca pri objektívnej rovnocennosti základne a výšky zdá väčšia ako jeho šírka, je to len aktuálny „omyl“ v poznávaní: my si môžeme „zavolať na pomoc“ ostatné zmysly, resp. myslenie, môžeme si opäť jeho rozmery jednoducho odmerať a klam je korigovaný. Podobne pri teplotnom kontrastovom klame môžeme si teplotu vody zmerať teplomerom atď. Pri hmatovom klame nám stačí „pozvať si na pomoc“ analyzátor zrakový. Nevedie tu teda a nemôže viesť zmyslový klam pri uplatnení aj tých aktuálne najužších poznávacích schopností človeka k nesprávnemu odrazu, tým menej k nemožnosti správneho odrazu a už vonkoncom nie k nemožnosti poznania. Klam sa týka teda len určitých časových proporcií počiatočného štádia procesu odrazu, ktorý samozrejme neprebíha „naraz“. Ešte menší význam pre otázku poznania, ako napr. opticko-geometrické klamy, majú ilúzie, pretože nemajú charakter všeobecný.

Dôležitým aspektom pri hodnotení zmyslových klamov v uvedenom rozmedzí je aj stupeň ich korigovateľnosti, samým v danom momente príslušné zmyslové dáta získavajúcim analyzátorom. Príkladom pomerne ľahkej korigovateľnosti môže tu byť Sanderov kosodĺžnik (porovnávanie pomeru dĺžky uhlopriečok v dvojitom kosodĺžniku), príkladom ťažšej korigovateľnosti rôzne smerové a perspektívne klamy. Nemení však táto rozdielnosť nič na fakte úplnej možnosti korigovania klamu „úplným“ procesom odrazu.

Úplne inou vecou je, pravda, ak je patologicky porušený alebo účinkom narkotík znehodnotený celý proces odrazu (napr. zmyslové ilúzie po použití mekalinu, pri alkoholickom opojení, nehovoriac už o rôznych stupňoch a druhoch halucinácií). Tieto nenormálne stavy však tu neprichádzajú do úvahy.

Hovorili sme, že zmyslové klamy môžu mať v konečnom dôsledku pre poznávajúci subjekt len aktuálny význam. Stupeň významnosti zmyslového klamu pre poznávajúce individuum je teda daný práve stupňom ich korigovateľnosti. Okrem uvedených faktorov závisí korigovateľnosť na skúsenosti v odhade, ktorá sa vytvára na základe vypracovania dynamickostereotypnej štruktúry v recepčných oblastiach, v centrálnych častiach analyzátorov; z tohto hľadiska sú zmyslové klamy neobvyklými konfiguráciami podnetov, nezodpovedajú vypracovanému stereotypu.

Zmyslové klamy nepochybne závisia na skúsenosti a teda tiež na objektívne existujúcich celkoch, do ktorých sú skúsenosťou v tej alebo onej forme zaraďované. Účinnosť niektorých je podmienená práve spomenutým neobvyklým zoskupením podnetov v zmysle izolovaného umiestenia, vytrhnutia z obvyklých pomerov. Poggendefov klam (hodnotenie smeru šikmej priamky, zakrytej uprostred dvoma zvislými úsečkami) napr. mizne, keď sa príslušná, klam vyvolávajúca podnetová konfigurácia zaradi do „normálnych“ situačných pomerov.

Úplný odraz s použitím všetkých odrazových schopností človeka, prax v najširšom slova zmysle koriguje teda akékoľvek zmyslové klamy a zužuje ich význam v otázkach poznania na prakticky bezvýznamnú mieru. „Na základe zmyslových dát vytvára človek obrazy objektívnych procesov prírody, ktorých priliehavosť sa

overuje praktickou činnosťou ľudí“ (Hrušovský, *Niektoré otázky gnozeológie*, Bratislava 1953, str. 14).

6. Význam zmyslových klamov v teórii poznania

Význam zmyslových klamov v praxi má určitú úlohu, význam zmyslových klamov pre poznanie ako celok je prakticky nulový. V praxi sa využívajú zmyslové klamy napr. v umení, kde rozširujú možnosť estetického pôsobenia, vo vojenskej vede (maskovanie), v používaní reklamy, v móde (vodorovne pruhovaná látka postavu „rozširuje“, zvisle pruhovaná postavu „predlžuje“; tmavá farba šiat robí postavu šťihlejšou a pod.). Nikto však na základe toho nebude pochybovať o spoľahlivosti odrážania objektívnej reality a možnosti poznania.

Vyvodzovať z faktu existencie zmyslových klamov tézu o nemožnosti spoliehať sa na pocitový a vnemový materiál, dodávaný našimi zmyslovými orgánmi, a ísť ďalej na tomto základe až k tvrdeniu o nemožnosti poznania podstaty vecí a javov objektívnej reality a o konečnej nepoznateľnosti sveta, znamená rozhodne nekritické preceňovanie významu zmyslových klamov v otázkach teórie poznania.

Áký zástoľ majú zmyslové klamy v procese poznávania, v procese odrážania objektívnej skutočnosti, jej zákonitostí, v procese praktickej činnosti človeka, ktorý ju v priebehu dejinného vývoja stále hlbšie poznáva a postupne ju viac a viac podriaďuje svojej moci (čo samo osebe je dostatočným dôkazom adekvátnosti jeho odrazu)?

Prax učí, že na túto otázku nemožno odpovedať ináč, než že zmyslové klamy, nech sa týkajú ktoréhokoľvek analyzátora, hrajú v poznávacom procese a v pracovnej činnosti civilizovaného človeka minimálnu, nevýznamnú úlohu a ich zástoľ postupom vývoja k vyšším formám odrazu skutočnosti klesá. Týkajú sa niektorých, časove i priestorove úzko obmedzených okruhov získavania základných — a predovšetkým — ľahko korigovateľných zmyslových dát prakticky málo hodnotného charakteru, úzko časove i priestorove situovaných javov, ktoré nie sú pre človeka zväčša pracovne významné a ohraničene významné zážitkovo, a preto sa vlastne ani neverifikujú v zmysle dielového korigovania praxou, čo je dané ich vyložene aktuálnym, dočasným charakterom, resp. momentálnou izolovanosťou analyzátora získavajúceho príslušné zmyslové dáta. Niet zmyslového klamu, ktorý by za normálnych podmienok nebol bezprostredne alebo temer bezprostredne korigovateľný zapojením koordinovaných akcií ostatných analyzátorov vôbec a myslenia samého zvlášť. Praxou sa koriguje poznanie ako celok, odraz ako celok.

Stávať na zmyslových klamoch tézu o nepoznateľnosti, je nesprávne mimo fakt ľahkej korigovateľnosti aj preto, že časový úsek procesu získavania základných zmyslových dát predstavuje v skutočnosti len — schematicky povedané — „senzorické štádium“ procesu odrazu, aj keď rozhodne nemožno proti sebe stavať alebo oddeľovať od seba nejaké „štádium senzorické“ a „štádium myšlienkových procesov“. Odraz ako celok nie je teda proces „okamžitý“. Preceňovať zmyslové klamy znamená tiež pokladať za odraz iba to, čo by sme mohli nazvať — opäť z nedostatku iných termínov — jeho „senzorickou etapou“. Do podstaty vecí prenikáme myslenním. Základné senzorické dáta poskytujú materiál pre myšlienkovú činnosť, ktorá bez nich zas nie je možná. Atóm nikto nikdy nevidel, do jeho tajov preniklo ľudstvo myslenním a prax dokazuje, že myslenie správne odráža objektívnu realitu.

Konečne, sám fakt, že hovoríme o klamoch, znamená, že pri hodnotení javov

tohto charakteru si uvedomujeme, že ide o omyl, že skutočnosť je iná, čím sa klam, ilúzia stávajú z hľadiska poznávania bezcennými.

Stanislav Dornič

NA OKRAJ KNIHY T. MÜNZA „NÁHLADY FILOZOFOV MALOHONTSKEJ SPOLOČNOSTI“

Na prvý pohľad sa zdá čudným, keď vedecký redaktor píše recenziu o knihe, na vydání ktorej má sám aký-taký podiel: čítal ju v rukopise, posudzoval, schvaľoval a odporúčal na uverejnenie. Mal by teda byť do takej miery presvedčený o jej vedeckom a spoločenskom prínose, že sa postaví za autorove závery aj vtedy, keď sa proti knihe prípadne vznesie kritika, ak nechce ticho priznať, že sa mylil spolu s autorom alebo že odporúčal knihu na vydanie iba formálne, bez toho, aby mal v skúmanej látke jasno.

Tieto veci spomínam preto, lebo sa nachádzam v podobnej situácii, keď sa chytám písať recenziu o Münzovej knihe. Napísať túto recenziu núti ma jednak okolnosť, že sa okolo Münzovej knihy rozprúdila pozoruhodná diskusia, ktorá upozornila na rad dôležitých problémov vo výskume dejín slovenskej filozofie, jednak skutočnosť, že sa mi ku knihe samej žiada čosi povedať. Cenné príspevky priniesli už recenzie Jána Tibenského (Historický časopis SAV, č. 2/1955), Jána Mišianika (Slovenská literatúra č. 2/1955) a J. Černého (Filosofický časopis č. 4/1955), no podľa mojej mienky treba upozorniť ešte na niektoré okolnosti.

Predovšetkým nemôžem obísť otázku vzniku Münzovej knihy o Malohontskej spoločnosti, pretože práve osvetlenie tohto bodu pomôže pochopiť základné nedostatky autorovej koncepcie i metódy práce.

Roku 1951 podujali sa pracovníci Filozofického ústavu SAV pripraviť podľa vzoru iných vlastivedných ústavov kolektívne dielo *Náčrt dejín slovenskej filozofie*. Münzova štúdia bola pôvodne pripravená ako časť tohto *Náčrtu*, ako príspevok (nie vyčerpávajúca pramenná práca!) k marxistickému osvetleniu významu Malohontskej spoločnosti a prehodnoteniu starých buržoázných náhľadov na slovenské osvietenstvo. Štúdia mala teda vymedzený rámec a jej vypracovanie bolo termínované aj časove. (Na preštudovanie a spracovanie takej rozsiahlej látky mal mladý autor plánované sotva niečo vyše roka.)

Tieto skutočnosti sa odrážajú viditeľným spôsobom na charaktere práce. Nemá totiž dostatočnú koncepciu systematickej a vyčerpávajúcej monografie, pôsobí dojmom skôr rýchlo nanesených ako prepracovaných súdov a je aj materiálove neúplná. Iba ten, kto pozná pôvodný cieľ Münzovej práce, vie, že veľká časť kritických námietok proti nej by bola odpadla, keby ju bol autor koncipoval od začiatku so zámerom samostatnej monografie alebo keby bol v úvode spomenul okolnosti jej vzniku.

Tým nechcem ospravedlňovať autorove chyby. Je isté, že i pri neúplnosti materiálu a prehľadnosti svojej štúdie mohol niektoré časti prepracovať dôslednejšie, hlbšie a všestrannejšie, že sa mal zbaviť jednostranného polemického tónu, ktorý je pochopiteľný ako reakcia na preceňovanie malohontských osvietenkov buržoáznymi filozofmi, no nesmie nijako apriórne ovplyvniť postoj autora ku skúmanej látke samej, ani sa nesmie stať hlavným výsledkom vedeckej monografie.

Niektoré z týchto nedostatkov uvedomovali sme si už od začiatku a uvedomil